

Margalits Ede frazeológiai gyűjteményéről

Beszéd és írás közben gyakran élünk szólásokkal, közmondásokkal. Értelmüket körülbelül tudjuk, s azt is, mikor használhatók. De ha kíváncsiak vagyunk, hogy mi a pontos jelentése például a *Más tinóján szánt* kifejezésnek, vajon melyik az a kézikönyv, amelyet leemelünk a polcról? Többségünk O. NAGY GÁBOR valamelyik művét, a „Mi fán terem?” (Bp., 1957¹.) vagy a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1976¹.) című kötetét veszi kézbe. Hányan tudják azonban — annak ellenére, hogy az Akadémiai Kiadó reprint sorozatában 1990-ben, majd 1993-ban is megjelent —, hogy 1897-ben kiadtak egy másik, MARGALITS EDE tollából származó, az említett gyűjteményektől több szempontból különböző munkát?

Margalits, a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben tevékenykedő író, irodalomtörténész, nyelvész és műfordító, 1849-ben született Zágrábban. Bölcsészetet hallgatott Bécsben, összehasonlító irodalmat Párizsban. 1891-ben Zomborból, ahol gimnáziumi igazgató volt, Budapestre költözött, és nyugdíjba vonulásáig egyetemi tanárként tevékenykedett: a horvát nyelv és irodalom rendkívüli, majd rendes tanára volt. 1940-ben hunyt el Zomborban (GULYÁS PÁL, Margalits Ede: Irodalomtörténet 29. 1940: 142). Fél évszázados pályafutása alatt negyvenkét kötetet jelentetett meg: történeti, bölcséleti és nyelvészeti tárgyúakat — mára alig maradt fenn belőlük valami.

Szólások és közmondások gyűjtésével az 1860-as évek közepétől foglalkozott. A harminc évnyi gyűjtőmunka két legjelentősebb eredménye közül az első az 1895-ben publikált, mintegy tizenháromezer, a latin nyelvben ősidőktől meglévő közmondást, szólást, szentenciát tartalmazó „Florilegium proverborum universae latinitatis” című kötet, amely világviszonylatban máig a legátfogóbb ilyen jellegű munka (MAGDALENA VESELINOVIĆ-ANĐELIĆ, Margalits Ede, a horvát és a magyar irodalom magyar tolmácsolója: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1. 1969:

64). Két évvel később megjelent a másik is, a „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások (Bp., 1897.) gyűjtemény. További ilyen jellegű munkái a „Bácskai közmondások és szólásmondások” (Bp., 1877.), a „Supplementum ad opus Florilegium proverbium universae latinitatis” (Bp., 1910.) és a „Sententiae in classicis latinis” (I—III., Bp., 1911—1913.). — A XIX. század végétől érdeklődése mindinkább a horvát—magyar és a szerb—magyar irodalmi kapcsolatok felé fordul. Sokat fordított szerbből és horvátból, elkészítette horvát—magyar és magyar—horvát zsebszótárát (Bp., 1898.). Budapestre költözése után tért vissza kedvenc témájához, a Zrínyi családhoz, melynek egyik tagjáról, a Zrínyiász szerzőjéről írta legismertebb irodalomtörténeti munkáját, a „Zrínyi Miklós, a költő” cím alatt 1893-ban kiadott tanulmányt.

Munkásságának legbecsesebb része mégis közmondás- és szólásgyűjtése, azon belül is a „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások”, amely a maga több mint huszonötezer, egészen pontosan 25.336 közmondásával és szólásával a leggazdagabb magyar közmondás- és szólásgyűjtemény (vö. ROBERT WOLOSZ, Tulajdonnevek a magyar közmondásokban. Margalits Ede, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című gyűjteménye alapján. Magyar Névtani Dolgozatok 125. 1994. 1—2). Elkészültek az ilyen jellegű nyelvészeti kutatásnak jóformán semmilyen tudományos háttere nem volt, hiszen a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína nem létezett, így mai szemmel nézve nagy bátorság kellett ahhoz, hogy valaki ilyen méretű munkába kezdjen. Már ezért is érdemes közelebből szemügyre venni a kötetet!

Ahhoz, hogy képet alkothassunk arról, mekkora értéke van, sőt van-e még egyáltalán értéke e könyvnek, vessük össze a csaknem háromnegyed évszázaddal később megjelent hasonló jellegű, korábban már említett O. NAGY GÁBOR-féle munkával. — Mindkét szerző úgy állította össze gyűjteményét, hogy széles körű áttekintést nyújtson az összegyűjtött magyar szólások és közmondások típusairól, fajtáiról. Mind az irodalmi, mind a beszélt nyelvet forrásként kezelték, elsősorban azonban az élő, köznyelvi kifejezéseket gyűjtötték össze. Mivel pedig a magyar nyelvterületen a szólás- és közmondásgyűjtésnek nagy múltja, gazdag hagyománya van — az első gyűjtemény 1598-ban látott napvilágot (BARANYAI DECSI JÁNOS, Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricum chilia-des quinque. Bartphea, 1598.) —, olyan szerencsés helyzetben voltak, hogy a köznyelvi és nyelvjárási állandósult szókapcsolatokon kívül a régi nyelvi kifejezéseket is felhasználhatták. Margalits például Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Kis Vicay Péter, Faludi Ferenc, Kovács Pál, Baróti Szabó Pál, Szirmay Antal, Dugonics András, Ballagi Mór, Erdélyi János, Czuczor Gergely, Sirisaka Andor gyűjtéseivel, valamint Mikes Kelemen leveleiben, a Magyar Nyelvőrben és magyar népdalokban előforduló szólásokkal egészítette ki kötetét. Nagy részükhöz O. NAGY is visszanyúlt, azonban a két szerző nagyon eltérően kezelte forrásait. A régi gyűjtők ugyanis nem olyan szempontok alapján állították össze gyűjteményeiket, mint a mai, a frazeológiai kutatás modern szempontjai szerint dolgozók. A legelsőek elsősorban a latin nyelv tanítását tartották szem előtt, tehát azért gyűjtöttek és tettek közzé magyar közmondásokat, hogy velük magyarázzák meg a hasonló jelentésű latin és görög kifejezéseket.

S nemcsak ebben különböznek e munkák a maiaktól. BARÓTI például elsősorban a neki tetsző, alkalmi írói szóképeket szedte össze és közölte a közkeletű szólásokkal és közmondásokkal együtt, DUGONICS példabeszéd-gyűjteményének egy része a nyelvújító alkotása, amit ő természetesen nem jelöl. A későbbi gyűjtők, közöttük Margalits is, minden nekik tetsző kifejezést átvettek a korábbi gyűjteményekből, aminek az lett a következménye, hogy a kritikai szemlélettel dolgozó mai kutató számára nagyon nehéz meghatározni, melyik állandósult szókapcsolat tükrözi a korabeli nyelvet. O. NAGY ezt úgy oldotta meg, hogy megvizsgálta, egy-egy kifejezésnek van-e rokonsága a mai köznyelvi vagy nyelvjárási frazémák között. Ha egy szóásra, közmondásra több adatot talált, azt a régiségben élő nyelvi alakulatnak tekintette. E módszert alkalmazva minden fontosabb régi gyűjteményből merített adatokat, de csak azokat vette át, amelyekről legalább valószínűsíteni tudta, hogy nem alkalmi szókapcsolat. Míg tehát a Margalits által megjelentetett gyűjtemény gyakorlatilag adattár, amely azzal a céllal jött létre, hogy a lehető legteljesebben összesítse a kortárs

köznyelvben élő és az elődök által feljegyzett szólásokat, közmondásokat, addig O. NAGY gyűjtése a modern nyelvészeti kutatás szempontjai alapján készült kézikönyv.

Vizsgáljuk meg ezek után a könyvek felépítését. Margalits kissé szokatlan szerkesztési elveket követett. Ma már ilyen jellegű munka nem képzelhető el mutató nélkül, legyen az szó- vagy témakörmutató. Ebből a kötetből mindkettő hiányzik, ez azonban önmagában nem nehezítené a használatát, ha nem társulna hozzá még egy „kicsinység”: a közreadónak az volt a szándéka, hogy a szólások és közmondások mindegyike annyiszor szerepeljen a kötetben, ahány általa lényegesnek talált szó van benne. Ez azonban rossz döntés volt, mert például a *Kibújik a szög a zsákból* vagy a *Közös lónak túros a háta* egyaránt három alkalommal fordul elő a gyűjteményben. Ha most nyelvérzékünkre hallgatunk, s azt gondoljuk, hogy az utóbbi, négy „szóból” (az egyszerűség kedvéért nevezzük most csak így őket) álló közmondást a *közös* címszó alatt nem fogjuk megtalálni, akkor tévedünk: Margalits nem a *közös*, hanem a *hát* szót tartotta mellőzhetőnek! Ezt a megoldást nyugodtan nevezhetünk szubjektívnek. A szeszélyes szelektálásnak azonban más oka is volt: a gyűjtemény nagy részét ugyanis tanítványok szerkesztették, ami azzal a következménnyel járt, hogy körülbelül a kötet felétől nagyjából megfelelődik mind a címszók, mind az alattuk közölt közmondások száma. Valószínűsíthető tehát, hogy a kötet első részében (tehát kb. az L, M betűkig) a címszók a közlésre szánt teljes anyagot tartalmazzák, azután viszont már csak a gyűjtés egy részét. Ezt bizonyítandó legyen elég a következő összehasonlítás: az L betűig 516 oldalnyi adat áll az olvasó rendelkezésére, az M-től pedig mindössze 253. Továbbá a kötet második felében jóval sűrűbben sorakoznak a címszók, s ez szintén arra utal, hogy jócskán kimaradhattak szólások, közmondások.

O. NAGY könyvében van tárgyköri mutató, amelynek segítségével könnyen megtalálhatók a rokon értelmű kifejezéscsoportok, illetve akkor is jól használható, ha bizonyos frazémákat nem a bennük előforduló szavak alapján szeretnénk megtalálni. Továbbá némely szólás és közmondás után „Vö.” utalás áll, amely olyan variánsok helyére irányítja az olvasót, amelyek egyéb besorolásba kerültek. Például az *Isten hozzád, kedves eszem* utáni Vö. e686 azt jelenti, hogy a kötet E betű alatti 686. kifejezése változata ennek az alakzatnak.

Margalits gyűjteménye bizonyos szempontból felülmúlja az O. NAGY GÁBOR-félet: például helyes filológiai elvet követve minden egyes szólás, közmondás után jelöli annak írott forrását. Ez azért volt lehetséges, mert — mint korábban említettük — saját gyűjtését kibővítette régebbiek anyagával: például a *Más szemében meglátja a szálkát, magáéban nem a gerendát* után álló E. annyit jelent, hogy erre a közmondásra Erdélyi Jánosnál bukkant először. (A kötet bevezetőjének lábjegyzetében megtalálható a korábbi források szerzőinek névsora a közmondások után használt rövidítésekkel együtt.) A közmondások ilyen, történeti jellegű minősítése Margalits előtt nem volt ismeretes. Természetesen ezek a jelölések — a szerző is elismeri — fenntartással kezelendők, hiszen amint írta: „ez a munka sok nehézséggel járt és kétségkívül sok hibával is” (i. m. 1897. VI). — O. NAGY ugyancsak feltünteteti forrásait, csak másként: a kötet elején jegyzékbe foglalva közli őket, nem pedig az egyes kifejezések után. Ennek magyarázata az, hogy elsősorban a mai nyelvben élő állandósult szókapcsolatokat kívánta összegyűjteni.

A két kötet közös vonása, hogy felsorolja egy-egy közmondás minden, a gyűjtés során előkerült variánsát. Ugyanakkor a közlés módja eltérő. A Margalits-gyűjteményben az említett *szem* címszó alatt található közmondásnak például a *Más szemében a gerendát se látná, Más szemében szálkát, magáéban nem érzi a gerendát, Maga szemében a gerendát nem, máséban a szálkát meglátja*, továbbá a *Más szemében a szálkát ne keresd, ha magadéban a gerendát nem látod, Meglátja más szemében a szálkát, magáéban nem a gerendát* változatai olvashatók, de a *gerenda* címszó alatt! Természetesen a „Magyar szólások és közmondások” is közli a változatokat, csak kicsit logikusabb módon. Ott ugyanis mind a szólások, mind a közmondások a változatokkal együtt fordulnak elő.

A szólás- és közmondásgyűjtemények akkor használhatók igazán, ha nemcsak listázzák a különféle állandósult szókapcsolatokat, hanem jelentésmagyarázatokat is fűznek hozzájuk. Míg azonban O. NAGYNál minden közmondáshoz, szóláshoz értelmezés kapcsolódik, addig Margalits csak némely közmondással társít egy, esetenként néhány szavas értelmezést. Főleg olyanoknál fordul ez elő, amelyek véleménye szerint kevésbé ismertek, például a *Mindegy neki, akár a szélső háznak* annyit jelent: 'mindent eltúr'. — Végül szóljunk röviden a gyűjtemények szócikkeinek elrendezéséről és címszókiválasztásáról is. Mindkét esetben betűrendbe sorolt címszók alatt található a szólások, közmondások, ám a két szerző a címszókat eltérő kritériumok szerint határozta meg: Margalits, amint ezt már korábban leírtuk, egészen egyedi módon válogatott, O. NAGY viszont egységesen a kifejezés első állandó főnévi elemét tekintette címszónak.

A „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” a magyar frazeológiai kincs értékes és méltánytalanul elfelejtett tára. Nemcsak a XIX. század végén nyelvünkben élő közmondásokat, szólásokat tartalmazza, hanem jóval korábbi időszakig nyúl vissza: a XVI. század végétől a kötet megjelenéséig használatosakat gyűjti össze, tehát mintegy háromszáz év anyagát örökíti meg.

BENE ANNAMÁRIA